

Formation of the theoretical basis of practical education

Dilafruz RAFIKOVA¹

Fergana State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received July 2021

Received in revised form

20 July 2021

Accepted 15 August 2021

Available online

15 September 2021

Keywords:

industrial practice,
industrial training,
practice,
modern views,
activity.

ABSTRACT

This article is aimed at improving the quality and content of practical training for students of higher educational institutions. Practical training, industrial training is a key part of the pedagogical process in a vocational educational institution, describing the formation of the basis of professional skills in a particular field.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Амалий таълимнинг назарий асосларини шакллантириш

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада олий таълим муассасалари талабарининг амалий таълим сифатини ошириш ва мазмунини такомиллаштириш мақсад қилиб олинган. Амалий таълим, ишлаб чиқариш таълими – професионал таълим муассасидаги педагогик жараённинг асосий қисми бўлиб, таълим олувчиларда муайян соҳага оид касбий маҳорат асосларини шакллантириш баён этилган.

Формирование теоретических основ практического образования

АННОТАЦИЯ

Данная статья направлена на повышение качества и содержания практического обучения студентов высших учебных заведений. Практическое обучение, производственное обучение – ключевая часть педагогического процесса в профессиональном учебном заведении, описывающая формирование основы профессиональных навыков в определенной области.

¹ Independent Researcher (PhD), lecturer of the Department of Pedagogy, Fergana State University, Fergana, Uzbekistan.

Педагогик олий таълим муассасалари талабаларининг амалий таълими професионал педагогик кадрлар тайёрлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Зеро, билим хазина бўлса, шуҳбасиз, унинг эшигини очадиган калит бу – амалиёт, амалий таълимдир. Ҳозирги вақтда педагогика йўналишидаги олий таълим муассасаларида амалий тайёргарлиги юксак, професионал педагогик кадрлар тайёрлаш муаммоси энг долзарб масалалардан биридир.

Глобаллашув, айниқса, педагогик таълимдаги кейинги ислоҳотлар жараёнинг тезлашиши, замонавий ўқитиш технологиялар пайдо бўлиши ва ахборот-коммуникация технологияларидан амалиётда кенг фойдаланиш билан боғлиқ ҳолда, ушбу муаммо янада кескинлашди. Ҳозирги замонавий иқтисодиёт учун қийин ва доимий ўзгарувчан шароитларда янги муаммоларни ечишга қодир бўлган кадрлар талаб қилинди. Замон талабларига жавоб берадиган малакали кадрларни тайёрлаш учун компетентли ўқитувчилар керак бўлади.

Педагогик таълим сифатини ошириш ва мазмунини такомиллаштиришнинг янги-янги шакллари ва усулларини излаш ишлари давом эттирилмоқда. Шахснинг ижодий қобилияtlарини ривожлантиришга, унинг фаоллигини, ва янги шароитларга мослашувчанлигини ва мослашишини оширишга қаратилган инновацион ва экспериментал ўқитиш методларининг ўрни ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Маълумки, педагогик тадқиқот методологиясини ишлаб чиқиш педагогик ҳодисалар ва жараёнларнинг ўзига хослигини аниқлашдан бошланади. Ўқув жараёнининг муҳим таркибий қисмларидан бири бу амалиёт, аммо амалиётни амалий билимларсиз, амалий таълимсиз амалга ошириб бўлмайди. Худди ана шу маънода, амалий таълим алоҳида педагогик реаллик бўлиб, у ўзига хос хусусиятларга эга.

Ҳар қандай илмий соҳа каби амалий таълими педагогикаси ҳам ўзининг тарихий шаклланиши босқичларида амалий ва назарий йўналишларда ривожланган, баъзан эса турғун ҳолатда бўлган. Бундай ҳолларда нафақат амалий фаолиятда бевосита фойдаланиладиган обьектлар, балки фаннинг ривожланиши жараёнида аниқланган янги обьектлар ҳам ўрганилган.

Таниқли олим И.Я. Лернер таълим назарияси ҳолатини қуйидагича баҳолайди: “Энг асосий масала шундан иборатки, ҳозирги вақтга қадар дидактика билимларнинг яхлит тизими ифода этилмаган, яъни дидактик бирликларнинг ҳар бир блоки (ёки бирлиги) олдингисидан келтириб чиқарилмаган ва олдингиси кейингисининг мазмунини белгилаб бермаган” [7]

Дидактиканинг ҳолатини янада танқидий нуқтаи назардан баҳолаб шуни айтиш мумкинки, Я.А. Коменскийнинг “Буюк дидактика” асари ёзилганига ҳам 300 йилдан кўпроқ вақт ўтди, аммо шу вақтга қадар мукаммал таълим назарияси (ҳозирги вақтда “дидактика” атамаси айнан худди ана шундай таърифланади) яратилмади, у ҳозир ҳам йўқ. Албатта, биз бунда назарияни умуммаиший маънода (бирор ҳодисани тушунтиришга йўналтирилган қарашлар, тасаввурлар, ғоялар мажмуи сифатида) эмас, балки айни назариянинг обьекти –борлиқнинг маълум соҳаларининг муҳим ўзаро боғлиқлари ва қонуниятлари ҳақида яхлит тасаввур берувчи илмий билишни ташкил этиш шакли сифатида талқин этишни назарда тутмоқдамиз. Аммо шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бизнинг фиримизча, Шарқда тарбия борасидаги дидактика пухта ишланган. Бунга мақоллар, топишмоқлар, маталлар, эртаклар, ҳикоялар, ҳикоятлар, ривоятлар, масаллар, ҳадислар ва бошқалар мисол бўла олади.

Агар назарий билим ҳолатига бизнинг тадқиқотимиз муаммоси бўйича эътибор берадиган бўлсак, у ҳолда бу ерда турғунлик белгиларини янада аниқроқ кўришимиз мумкин. Амалий таълим (ишлаб чиқариш таълими) назарияси бўйича энг аҳамиятли ишлар деярли XX асрнинг охирларида бажарилган эди. Улардан энг муҳимлари қўйидагилар ҳисобланади: Ишлаб чиқариш таълими дидактикаси (Н.И. Думченко, 1973); Касбий педагогиканинг аослари (С.А. Батишев ва С.А. Шапоринский таҳрири остида, 1977); Ўқув-тарбия жараёнини илмий ташкил этиш (С.Я. Батишев, 1980), Ишлаб чиқариш педагогикаси (С.Я. Батишев, 1984).

Мамлакатимиз ҳаётидаги ижтимоий-иктисодий ва маданий шарт-шароитларнинг кескин ўзгариши таълимнинг бозор иқтисодиётидаги ўрни ва ролини тубдан қайта кўриб чиқиши талаб этди. Шунинг учун, педагогик ва профессионал таълими соҳасидаги назарий ишлар касбий-педагогик таълимнинг мавжуд тизимини бозор иқтисодиёти шарт-шароитларига мослаштириш механизmlарини тадқиқ этишга йўналтирилган эди. Аммо бунда тадқиқотнинг методологик асослари деярли ўзгармасдан қолган эди.

Кейинги йилларда мамлакатимиз олимлари Н.Н. Азизходжаева, Б.Р. Адизов, Ш.Қ. Мардонов, О. Мусурмонова, Ў.Қ. Толипов, Д. Шарипова, Ш. Шодмонова, Н.Ғ. Эгамбердиева, А.А. Холиқов ва бошқалар томонидан педагогик таълими назарияси ва методикаси бўйича кўплаб илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди. Лекин ҳозирги кунда ҳам, муҳим дидактик муаммо, хусусан, амалий таълим назарияси бўйича илмий тадқиқотлар етарли даражада эмас.

Шу билан бирга, иқтисодиётда бозор муносабатларининг ривожланиши жараёнида ва педагогик таълимни моденизациялаш шароитида, бизнинг назаримизда, педагогик кадрлар тайёрлаш тизимида таълим беришнинг самарали тартиб-қоидалари ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ. Улар асосида талabalар амалий билимлар билан узвий боғлиқ назарий билимларни максимал даражада эгаллаши керак. Айни вақтда, бу билимлар ҳаётда талаб этилиши ва истиқболда зарур бўлиши, яъни бўлажак ўқитувчиларнинг касбий педагогик фаолиятга тез ва муваффақиятли мослашишига имкон бериши лозим.

Амалий таълимнинг назарий асосларини шакллантиришда, энг аввало, қўйидаги саволга жавоб топиш лозим: назарий билимлар қўлланиладиган ўша аниқ реаллик қандай бўлмоғи керак? Бошқача айтганда, энг биринчи навбатда, “амалий таълим” тушунчасининг мазмун-моҳиятини очиб бериш лозим бўлади.

Олий таълим луғат-маълумотнома амалиёт, амалий тайёргарлик, амалий таълим, ишлаб чиқариш таълими тушунчаларига қўйидагича таърифлар берилган:

амалиёт – 1) инсоният жамияти ва онги мавжуд бўлиши ҳамда ривожланиши учун зарур шароитни яратишни таъминлайдиган объектив борлиқни ўзлаштириш, уни қайта тузишга йўналтирилган кишиларнинг моддий фаолияти. Амалиёт – билимнинг чинлик мезони; 2) тажриба, ўқувнинг асоси сифатидаги ихтисослик бўйича иш, машғулот. Амалиёт – назарий билимларни амалиётда қўллаш – бу амалиёт деб аталади.

Амалий тайёргарлик – ишлаб чиқариш (касбий) амалиётни ўташ жараёнида амалий малакалар олишга йўналтирилган фаолият, лаборатория ишларини, амалий машқларни, курс лойиҳалари ва ишларини бажариш.

Амалий таълим, ишлаб чиқариш таълими – профессионал таълим муассасасидаги педагогик жараённинг асосий қисми, унинг асосий мақсади бўлиб, таълим олувчиларда муайян соҳага оид касбий маҳорат асосларини шакллантириш ҳисобланади.

Гап шундаки, таълимнинг аввалги тизимида ишлаб чиқариш таълимининг барча турлари, шу жумладан, ишлаб чиқариш амалиёти ҳам ушбу атама орқали таърифланган. Педагогик таълимда эса, маҳсус фанлар таркибидаги амалий ишлар ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётининг барча турлари амалий таълим ҳисобланади.

Эҳтимол, “ишлаб чиқариш таълими” тушунчасининг ноаниқлиги туфайли ишлаб чиқариш таълими назарияси бўйича кўп йиллар давомида мунозаралар юзага келган. Баъзи педагог олимлар нафақат ишлаб чиқариш таълими назариясини яратишнинг имкони йўқлигини, ҳатто педагогик таълим жараёнида ишлаб чиқариш таълимини назарий таълимдан алоҳида ҳолда ташкил этиш мақсадга мувоғиқ эмаслигини асослашга уриндилар. З.А. Решетованинг таъкидлашича, “бундай ёндашув (фаолиятий ёндашув – эслатма муаллифники) ўқитишнинг назарий ва амалий мазмунини, айнан маҳсус технологиянинг назарий курси ва амалий курсини алоҳида ажратишни мустасно этади...” [10].

Ушбу нуқтаи назарни П.Я. Гальперин ҳам қўллаб-қувватлайди. У фаолиятнинг йўналтирувчи асоси ҳақидаги педагогик назарияни яратган таниқли олимлардан биридир. Унинг эътироф этишича, “ишлаб чиқариш таълими умумий таълим назариясидан фарқли ўлароқ психологик-педагогик назарияга эга эмас”[5] Бу назарий жиҳатдан жуда тўғри фикр.

Унинг оппонентлари эса ишлаб чиқариш таълимини педагогик реаллик сифатида назарий жиҳатдан алоҳида талқин этиш лозимлигини эътироф этадилар. Педагогик адабиётларда ишлаб чиқариш таълимига қуйидагича таъриф берилган... “ишлаб чиқариш таълими – бу бўлажак мутахассисларда касбий маҳорат асосларини шакллантиришга имкон берувчи масалаларни (ишлаб чиқариш таълими устаси ва талаба томонидан) ечишнинг педагогик жиҳатдан тўғри ташкил этилган, илмий асосланган тизимиридир”.

С.А. Шапоринский ҳам ишлаб чиқариш таълими ҳақида ўзига хос фикр билдиради. “Энг умумий ҳолда ишлаб чиқариш таълими назарий таълим билан узвий боғлиқ амалий таълим сифатида, маълум касбни бажариш учун амалий билим, кўникма, малакаларни шакллантиришга йўналтирилган таълим сифатида таърифланади. Гарчанд ишлаб чиқариш таълими амалий таълим сифатида қараб ўтилса-да, лекин у нафақат кўникма ва малакаларни шакллантириш, балки илмий-амалий билимларни ўзлаштириш масалаларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Бу ерда гап касбий-педагогик таълимнинг назарий ташкил этувчиси ҳақида кетмоқда” [13].

Келтириб ўтилган охирги таърифдан яққол кўриниб турибдики, амалий таълим назариясининг тарфдорлари ҳам, унга қарши бўлганлар бу масалага турли методологик нуқтаи назардан ёндашганлар.

Амалий таълим назариясига қарши бўлган олимлар фаолиятий ёндашувни эътироф этганлари ҳолда, қуйидаги далилларни инкор этадилар.

Биринчидан, касбий фаолиятни мукаммал эгаллаш сифат жиҳатдан мутлақо бошқа фаолият – ўқув фаолияти воситасида таъминланади. Ўқув фаолияти эса ўзига хос хусусиятлари билан характерланади.

Иккинчидан, ўқув фаолияти шакллари ўзлаштириладиган касбий педагогик фаолият шаклларига айнан мос эмас. Бўлажак ўқитувчининг амалий тайёргарлигини шакллантириш ва такомиллаштириш учун фаолиятнинг бир тури(билиш фаолияти)дан бошқа тури(амалий касбий педагогик фаолият)га ўтишни таъминлаш зарур. Бу фаолиятларда эҳтиёжлар, мотивлар, мақсадлар, воситалар,

предметлар ва натижалар бошқа-бошқа бўлади. Амалий таълим назарияси тарфдорларининг эътироф этишларича, тўлақонли ишлаб чиқариш таълими учун ишлаб чиқариш жараёнини қайта тиклаш зарур.

Гарчанд тўла ҳолда бўлмаса-да, амалий таълим маълум даражада ишлаб чиқариш меҳнати жараёнида амалга оширилиши керак. Аммо бу ўқитиш пайтида реал амалий фаолият жараёни қандай амалга оширилса, уни ҳамма вақт худди ана шундай тарзда тиклаш кераклигини билдирамайди. Уни ўқув устахоналарида ва баъзан ҳатто моделлар ёрдамида қайта тиклаш мумкин.

Агар ишлаб чиқариш таълими назарияси тарфдорлари нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, бу ҳолда дидактик муаммо ишлаб чиқариш таълимининг методик тизимини шакллантириш ва уни назарий жиҳатдан асослашдан иборат бўлади. Методик тизим дейилганда таълим мазмунини қисмларга ажратиш тартиби, унинг қисмларини гуруҳларга бўлиш ва уларни талабаларнинг изчил ўзлаштириши тушунилади Шунинг учун, ишлаб чиқариш таълими мазмунини қисмларга ажратиш асосий методик масала сифатида қаралади. Унинг ечими ўқув жараёнида ишлаб чиқариш жараёнини қайта тиклаш имкониятини, ва бинобарин, ишлаб чиқариш таълимининг принципиал жиҳатдан амалга оширилишини таъминлайди.

Бизнинг назаримизда, педагогик таълими учун долзарб ҳисобланган ушбу муаммо индустрiali ишлаб чиқариш шароитида касбий фаолиятнинг барча соҳаларида меҳнатнинг тобора интеллектуаллашиши жараёнини, ва бинобарин, касб таълимининг принципиал жиҳатдан мутлақо бошқа шакл ва усулларини талаб этувчи оммавий касбларни қамраб ололмайди.

Ҳозирги вақтда амалий таълим ҳақида замонавий қарашлар шаклланмоқда. А.А. Вербицкий талабаларнинг амалий таълим жараёнидаги фаолиятини “квазикасбий фаолият” деб атайди. “Квазикасбий фаолият” талабаларнинг ўқув фаолиятидан секин-аста касбий фаолиятни амалга оширишга ўтишни билдиради. Бунда талабалар касбий фаолиятни бевосита амалга оширмайдилар, балки унга тақлид(имитаци) қиласидилар. Квази (лат. quasi – гўё, гўёки) мураккаб сўзларнинг бир қисми бўлиб, “ҳақиқий эмас”, “мавхум” каби маъноларни, “имитация” (лат. Imitatio –тақлид) нимагадир ёки кимгадир тақлид қилишни, қайта тиклашни, қалбакиликни билдиради.

А.А. Вербицкий “имитация” атамасини ўқув фаолиятига нисбатан қўллаганда қўйидагиларни назарда тутади: ўқув жараёнида касбий фаолиятни қайта тиклаш – ўқитишнинг ташкилий шакли; тақлид – ўқитиш жараёнида амалий билимларни шакллантириш усули [3]. Бу борада у ҳақ албатта. Аммо гап “ҳақиқий бўлмаган” фаолият, яъни амалий таълим ҳақида кетса, унинг фикрига қўшилиб бўлмайди.

Биз олий таълим тизимида амалий таълим ўзининг мазмуни, шакли ва усулларига қўра, талабалар фаолиятининг мутлақо мустақил тури эканлигини эътироф этамиз. Шуни таъкидлаш жоизки, олий педагогик таълимда “ишлаб чиқариш таълими” тушунчасига қараганда “амалий таълим тушунчаси” кенгроқ маънога эга.

Изоҳли луғатларда амалиётга қўйидагича таъриф берилган:

- 1) амалиёт – фаолиятнинг бирор соҳасидаги усул ва кўникмалар йиғиндиси. Фаолиятнинг бирор соҳасида орттирилган тажриба;
- 2) амалиёт – иш, машғулот, тажриба, кўникма манбаи сифатидаги бирор соҳада билимларнинг қўлланилиши.

Бу таърифлар асосида таъкидлаб ўтиш мумкинки, амалий таълимнинг асосий мақсади талабаларни амалий фаолиятга ўргатишидир.

Бундай ҳолда, фаолиятий ёндашувни амалий таълимнинг методологик асоси сифатида қабул қилиш мумкин. Бу - амалий таълимнинг назарий асосларини ишлаб чиқишининг зарурий шарти. Фаолиятий ёндашув ўқитиш тизимида бундан қарийб қирқ йил муқаддам юзага келган эди. У кўплаб таниқли педагог олимларнинг ишлари туфайли дунё миқёсида эътироф этилган назарияга айланди. (Л.С. Виготский, А.Н. Леонтьев, Л.С. Рубинштейн, Б.Ц. Бадмаева, П.Я. Гальперин, В.В. Жавидов, Е.И. Машбина, З.А. Решетова, Н.Ф. Тализина, Л.Ф. Фридман, Д.Б. Эльконина ва бошқалар).

Фаолиятий ёндашув таълим жараёнида талабаларда фаолиятни амалга ошириш кўникмаларини шакллантиришни назарда тутади. Ўқитиш ва ўқиш жараёни ҳам фаолиятдир. Бундай қараш, яъни ўқитишга фаолият нуқтаи назаридан ёндашиш билим ва кўникма, уларнинг роли ва нисбатига бўлган қарашларни ўзгартиради. Фаолиятий ёндашувга мувофиқ билим ва кўникмалар ёки талабаларнинг ўша кўникмалардан фойдаланиши талаб этиладиган иш-фаолият ўқув жараёнида яхлит ҳолда қаралади. Бу шу билан белгиланадики, билимларни ўзлаштириш айни бир вақтда улардан фойдаланиш (фаолият) усулларини ўзлаштириш билан бирга амалга оширилади.

Сўнгги йилларда фаолиятий ёндашувга педагогик таълимда ҳам катта аҳамият берила бошланди. Таниқли педагог олим Р.Х. Жўраев бу борада қуйидаги ларни ёзди: “талабаларнинг фаолияти – унинг ўқув воқелиги билан ўзаро таъсири ўқитишнинг ҳар бир элементида, босқичида, моментида намоён бўлади. Ўқув фаолияти бўлмаган жойда - ўқитиш ҳам бўлмайди” [6].

Бундан келиб чиқадики, касб педагогик таълимда фаолият усулларини ўзлаштириш бирламчи мақсад бўлиб, амалий таълимнинг мазмуни амалий фаолият усуллари ва амалий билимлар тизимидан иборатдир. Шундай қилиб, билим таълимнинг мақсадига эмас, балки воситасига айланади. Билимлар амалларни бажариш, амалий иш қилиш, фаолиятни амалга ошириш учун ўзлаштирилади.

Ўқув фаолиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, талабалар нафақат фаолият субъекти, балки айни вақтда, унинг обьекти ҳам ҳисобланади ва шунинг учун ҳам, ўқув фаолияти фаолиятнинг бошқа турларидан фарқ қиласиди. Бу шу билан тушунтириладики, ўқув фаолиятининг мақсади субъект таъсири-лашадиган ташқи олам обьектларини ўзгартириш эмас, балки унинг ўзини ўзгартириш ҳисобланади.

Фаолият субъектининг ўзгариши унинг маълум билимларни ва бу билимларга мос келувчи фаолият усулларини ўзлаштирганини билдиради. Таълим жараёни айнан шунинг учун ташкил этилиб, ўқув фаолиятининг субъекти томонидан билимларнинг ўзлаштирилиши ва фаолият усулларининг эгалланиши унинг маҳсули ҳисобланади. Шундай қилиб, ўқув фаолияти натижасини унинг субъектидан айри ҳолда қараб бўлмайди. Бу ўқув фаолиятининг ўзига хос хусусиятдир.

Фаолият назариясидан маълумки, фаолият мақсадига дарҳол эришилмайди, аввал кўплаб оралиқ мақсадларига эришилади. Ҳар бир оралиқ мақсадига айни фаолият кечаётган маълум шарт-шароитларда эришилади. Бу шуни билдирадики, фаолиятни бевосита амалга ошириш учун у амалга ошириладиган шарт-шароитларни олдидан аниқлаш лозим. Фаолият назариясига кўра, субъект фаолиятининг йўналтирувчи асосларини шакллантириши зарур.

Бундан келиб чиқадики, фаолият маълум шарт-шароитлар асосида амалга оширилади. Фаолиятнинг мақсади ўқув масалаларини ечиш шаклида ифодаланади. Демак, ўқув фаолияти ўқув масалаларини ечиш шаклида ташкил этилиши лозим. Аммо ўқув масалаларини ечиш фаолиятнинг қабул қилинган усулига боғлиқ равишда бажариладиган иш тизимини талаб этади.

Фаолият усуллари – бу ҳамма вақт қайта ўзгартирилган билимлар, ўзлаштирилган билимлар эса, охир-оқибатда фаолият усулига, амалий фаолият кўникмасига, масалаларни ечиш кўникмасига айланади. Фаолият назарияси нуқтаи назаридан ҳаралганда, кўникма – бу субъект томонидан ўзлаштирилган фаолият усули. У ҳолда ечим натижаси фаолият мақсадлари билан мос келади. Аммо ўқув фаолияти воситаси ва ўқув масалаларини ечиш воситаси бир-бирига айнан тенг эмас. Бу ерда масалаларни ечиш натижаси(жавоб) эмас, балки натижага эришиш жараёни муҳимдир.

Ўқув фаолиятини тузилмалаштиришни унинг таркиби, яъни иш ва амаллар орқали амалга ошириш мумкин. Чунки улар туфайли фаолият мақсадига эришилади. Бу эса бутун фаолият йўналтирувчи асосининг мукаммал схемасини тузишга имкон беради. Сўнгра фаолият амалга ошириладиган шарт-шароитларни эътиборга олган ҳолда, ҳар бир амалнинг схемасини алоҳида-алоҳида тузиш мумкин. Фаолият назариясида фаолиятни тузилмаларга ажратишнинг кўплаб усуллари ишлаб чиқилган. Ҳар бир усулда фаолиятнинг турли компонентларига ва уларнинг ўзаро боғлиқликларига эътибор қаратилади(1-жадвал).

1-жадвал

Фаолиятни тузилмаларга ажратиш усуллари

Усуллар		Ўқув фаолияти компонентлари	
функционал	Мотивлар	Билимлар	иш-ҳаракат
динамик	Мақсадлар	Воситалар	масалалар
операцион	Билимлар	операторлар	иш-ҳаракат

Функционал усул орқали фаолият компонентлари (билим, иш-ҳаракат ва мотивлар) ўртасидаги боғлиқликлар кузатилади. Билимларни ўзлаштириш фаолиятни ўзлаштириш билан ўзаро боғлиқликда қараб ўтилади. Фаолиятни ўзлаштириш билимлар, шунингдек, мотивлар орқали таъминланади. Мотивлар нафақат фаолиятнинг шаклланишига таъсир қиласи, балки уларнинг ўзлари ҳам билим ва кўникмалар таъсирида бўлади.

Динамик усул орқали мақсадлар, воситалар ва масалалар ўртасидаги боғлиқликлар ўрганилади. Бу фаолият мақсадлари, воситалари ва натижаларининг ўзаро ўтишлари динамкасини ойдинлаштиришга имкон беради.

Операцион усулда фаолият компонентлари сифатида операторлар ва уларни бошқариш дастури киритилади. Бу компонентлар фаолиятни билимлар билан таъминлайди.

Ўқув фаолиятини тузилмаларга бундай ажратиш унинг процессуал ўзига хос хусусиятларини ойдинлаштиришга имкон беради. Улар ўқув масалаларини ечиш жараёнини лойиҳалаштириш ва бу жараённи бошқариш учун принципиал аҳамиятга эга. Бунда ўқув масаласини ечишнинг ҳар бир босқичи тегишли оператор ёрдамда тавсифланади.

Ўқув фаолияти назариясида фаолиятнинг функционал тузилмаси энг кўп тадқиқ этилган.

Турли тадқиқотчиларнинг қарашларини умумлаштириб, биз ўқув фаолиятининг замонавий функционал тузилмасини таклиф этамиз (2-жадвал).

2-жадвал

Ўқув фаолиятининг функционал тузилмаси

Е.И. Машбиц	Н.Ф. Тализина	П.Я. Гальперин	Замонавий
мазмуний			Мазмуний
мотивацион		мотивацион	Мотивацион
	йўналтирувчи	йўналтирувчи	Йўналтирувчи
операцион	ижро этиш	ижро этиш	ижро этиш
	назорат-тузатиш	назорат	назорат-тузатиш

Ўқув фаолиятининг мазмуний компоненти унинг асосини ташкил этади, чунки таълим айнан мазмунни ўзлаштириш учун ташкил этилади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, таълим мазмуни – бу ўзлаштириладиган иш-фаолият усулларининг маълум тизими ва бу тизимни ўзлаштиришни таъминлайдиган билимдан иборат.

Ўқув фаолиятидаги энг муҳим масала – бу мотивацияни шакллантириш ҳисобланади, чунки унинг шаклланганлик даражаси фаолият субъектида қадриятий йўналишлар тизимининг шаклланганлигини билдиради. Ана шу йўл билан талаба қўйилган мақсадга эришиш учун фаолиятни амалга оширишга тайёрланади. У фаолият мақсадини, унинг объектини, ишни бажариш жараёнида таяниладиган билимлар тизимини англаб етади. Таълим оловчи фаолият режасини тузади, уни бажариш тартибини, амаллар таркиби ва изчиллигини белгилайди.

Фаолиятнинг ижро этиш ташкил этувчиси бевосита фаолият объектларини ўзгартиришни ва натижаларга эришишни таъминлашга хизмат қиласи. Назорат-тузатиш киритиш компоненти фаолият жараёнини бошқаради, яъни фаолият натижасининг унинг мақсади билан боғлиқлиги масаласини ечади. Масала ечимининг тўғри-нотўғрилигини назорат қилиш ижро этувчи онгининг ўз фаолиятига йўналганлигини ва унинг амалга оширилаётган ишларни умумлаштира олишини билдиради.

Фаолиятнинг йўналтирувчи ташкил этувчиси кўп ҳолларда фаолиятнинг муваффақиятини таъминлайди. Фаолиятнинг йўналтирувчи асосининг самарадорлиги билимларнинг умумийлиги даражасига ва фаолиятни амалга ошириш учун объектив зарур бўлган шарт-шароитларга боғлиқ.

Ақлий фаолиятни босқичма-босқич шакллантириш назариясида эътироф этилишича, изчил иш-ҳаракат сифатидаги ўқув фаолияти аста-секин, босқичма-босқич амалга оширилади. Бунда иш-фаолият усулини шакллантириш ўқув фаолиятининг шаклига боғлиқ бўлади. У иш фаолиятини характерлайди. Субъектив нуқтаи назардан қаралганда эса, бу фаолиятнинг субъект томонидан ўзлаштирилиши даражасини белгилайди.

Фаолиятнинг асосий шакллари қўйидагилар ҳисобланади:

- перцептив (сенсор-мотор) шакли;

- моддий (моддийлашган) шакли;
- нутқ шакли;
- мнемик шакли;
- ментал (ақлий) шакли.

Фаолиятнинг перцептив ва ҳаракат шакллари таълим олувчининг онгидаги ўкув материалининг ўрганиладиган тузилмавий бирлиги тимсоли (образи), яъни тасаввурнинг юзага келишига имкон беради. Сенсор ва мотор фаолиятлар предметли фаолиятнинг кенгроқ ифодаланган шаклидан иборат.

Амалий таълимда моддий воситалар ёрдамида моддийлаштирилган фаолият асос ҳисобланади. Фаолият реал предметлар билан амалга оширилади. Мақсад уларни ўзгартиришдан иборат.

Предметларнинг ўзлари билан эмас, балки уларнинг моделлари билан ҳам фаолиятни амалга ошириш мумкин. Бундай ҳолда фаолият моддийлаштирилган дейилади. Фаолиятни моддий(моддийлашган) тарзда шакллантириш амалий ҳолда, яъни унинг таркибига киритилган амаллар кетма-кетлигига бажарилади.

Фаолият усулини шакллантиришнинг кейинги босқичи унинг нутқий шакли ҳисобланади.

Фаолиятни эгаллашнинг бу босқичи шу билан характерлики, таълим олувчи ташқи моддий ёки моддийлашган обьектларсиз ҳам фаолиятни шакллантириши мумкин.

Фаолиятни нутқ шаклига ўтказиш(айлантириш) нафақат нима қилиш кераклиги ҳақида ҳикоя қилиб беришни, балки фаолиятни нутқ шаклида амалга ошириш қўникмасини билдиради.

Фаолиятни нутқ шаклига айлантириш(ўтказиш) уни ўзлаштириш босқичида қатор хусусиятларга эга:

1. Зарур билимлар фаоллаштирилади.
2. Махсус атама қайта тикланади.
3. Фаолиятни индивидуал ҳолда амалга ошириш тезлик-мароми шакллантирилади.

Агар таълим олувчи фаолият мазмунига ҳамда бу мазмуннинг сўзларда ифодаланишига таянса, фаолиятни нутқ шаклига айлантириш жараёни муваффақиятли амалга оширилади.

Фаолият (фикрий амал)ни нутқ шаклига ўтказиш учун албатта гаплашиш лозим.

Мнемик фаолият – (инглизча mnemonic activity) – ахборотни эслаб қолиш ва қайта тиклашга йўналтирилган фаолликдир.

Мнемик фаолият иш мазмунини тизимлаштиришга ва мнемосхемалар (яъни фаолият таркиби ва тузилмасини қайта тиклайдиган схемалар)ни тузишга йўналтирилган хатти-ҳаракатлар кетма-кетлигини қамраб олади.

Фаолиятнинг ментал шакли фаолият усулини “ташқаридан ичкарига қайта ўзгартириш” жараёнининг якуний босқичи ҳисобланади.

Фаолиятнинг ментал шаклини ўзлаштирган талаба ишни мавжуд обьектлар тимсолларига хаёлан таянган ҳолда бажара олади. Фаолиятни ўзлаштиришнинг ушбу даражасида тасаввур, тушунча, фикрий амаллар унинг тузулмавий элементлари ҳисобланади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, фақат юқорида кўрсатиб ўтилган кетма-кетлика шаклланган ментал фаолиятгина юқори даражада умумлашган ҳисобланади.

Шундай қилиб, аниқ эътироф этиш мумкинки, фаолиятнинг йўналтирувчи қисми – бу ментал фаолият шаклида мажуд бўлган билимлардан бошқа нарса эмас, кўникма – фаолиятнинг ижро этиш қисми бўлиб, у турли шаклларда (фаолиятлар, хатти-ҳаракатлар ва бошқаларда) намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, кейинги йилларда таълим назариясида эътирофга сазовор бўлган фаолиятий нуқтаи назардан ёндашувни амалий таълимнинг методологик асоси сифатида қабул қилиб, унинг муҳим дидактик масалаларини ҳал этиш мумкин.

Педагогик амалиёт – педагогика олий ўқув юртлари ва педагогика коллежларидағи ўқув жараёнида эгалланган билимларни қўллашга қаратилган таълим жараёнининг таркибий қисми. Бўлажак ўқитувларнинг касбий педагогик тайёргарлиги сифатини таҳлил этиш шундан далолат берадики, олий таълим муассасалари битирувчилари амалий фаолиятини ташкил этиш ва олган назарий билимларини қўллай олишга ҳамма вақт ҳам қодир эмас экан.

Касбий педагогик амалий тайёргарликни такомиллаштириш унинг тўлалигини (барча асосий касбий-педагогик вазифаларни бажаришга амалий тайёргарликни) таъминлашни назарда тутади. Ушбу муаммони ечишга замонавий ёндашувлардан бири таълим жараёнида касбий-педагогик фаолиятни моделлаштириш ғояси ҳисобланади.

Касбий педагогик амалий фаолиятни моделлаштириш – бу таълим мазмунида ва талабаларнинг ўқув фаолиятида унинг шундай тарзда акс этишики, биринчидан, бу уларга яхлит касбий-педагогик фаолият ҳақида тўғри ва тўла тасаввур беради (мақсад қўйишдан то фаолият жараёни ва натижаларни мустақил таҳлил этишгача), иккинчидан, талабаларга таълим жараёнида касбий фаолият усулларини шунчалик даражада тўла ўзлаштиришга имкон берадики, натижада улар ўзларининг касбий-педагогик вазифаларини реал шароитда ҳеч қийналмасдан бажара оладилар.

Моделлаштириш, бир томондан, (мутахассислар тайёрланадиган) касбий-педагогик фаолиятни (фаолият модели), бошқа томондан эса, таълим ва ўқитиши мазмунини тизимли қараб ўтишни талаб этади (касбий тайёргарлик модели). У ёки бу объектнинг ҳажми катталиги ва кўп қирралиги сабабли уни фаолият ва тайёргарликнинг энг муҳим хусусиятарини акс эттирувчи модел кўринишида тақдим этиш мумкин.

Бироқ таълим жараёнида касбий-педагогик фаолиятни моделлаштириш ўқитиши мазмунини ишлаб чиқиши жараёнидан фарқли ўлароқ ўзига хос педагогик технология сифатида намоён бўлади. Унинг моҳияти шундан иборатки, талабалар таълим жараёнида маҳсус яратилган шарт-шароитларда касбий фаолиятни қайта тиклайдилар. Бу фаолият шартли равишда касбий характерга эга бўлади. Педагогик масалаларни ечишда касбий-педагогик фаолиятнинг фақат энг муҳим хусусиятларигина акс этади.

Касбий-педагогик амалий фаолиятнинг моделини қуриш зарурати қатор ҳолатларга кўра тақозо этилади. Биринчидан, бундай модел талабаларга касбий фаолиятнинг яхлит мазмуни, унинг ички тузилмаси, элементларининг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги ҳақида тасаввур беради. Иккинчидан, бундай моделни

ишлаб чиқиш касбий фаолиятнинг айрим жиҳатлари ҳақидаги ахборотларни (турли ўқув фанларида келтириб ўтилган) бирлаштиришга имкон беради. Шу йўл билан ўқув материалини тизимлаштириш, такрорланишларни бартараф этиш, етишмаётган маълумотларни аниқлаштириш учун имконият яратилади.

Ўқув-касбий масалаларнинг таркиби, мазмуни ва моделининг кетма-кет ҳолда талабаларга тақдим этилиши касбий фаолиятнинг моддий ифодаланишидир. Улар яхлит ҳолда, барча асосий педагогик вазиятларни қамраб олади. Уларни ечиш эса, касбий-педагогик фаолият моҳиятини ташкил этади.

Шундай қилиб, амалий таълим методикаси ва технологияси типик касбий вазиятларни аниқлаштиришга, уларни педагогик вазиятга оид масалаларга айлантиришга, амалий таълим мазмуни доирасида ушбу масалаларнинг ўрнини аниқлашга, аниқ мазмунга мос бўлган ўқитиш усуллари ва шаклларини танлашга олиб келади. Қараб ўтилаётган ёдашув ўқитиш усуллари ва шакллари билан ўзаро боғлиқ бўлган амалий таълимни шакллантириш ҳамда жорий этишни бирлаштирувчи масала қўйиш тамойилидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. – Т.: ТДПУ, 2000. – Б. 80.
2. Булanova-Топоркова М.В., Духавнева А.В., Кукушин В.С., Сучков Г.В. Педагогические технологии Москва: МарТ; Ростов н/Д: МарТ, 2004. – С. 336. – (Педагогическое образование). – ISBN 5-241-00145-X.
3. Вербицкий А.А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионова. – Москва: Логос, 2009. – С. 169.
4. Выготский Л.С. Психология искусства. М.: Искусство, М.: Педагогика, 1987. – С. 344.
5. Гальперин П.Я. Лекции по психологии: Учебное пособие для студентов вузов. - М: Книжный дом «Университет»: Высшая школа, 2002.
6. Джураев Р.Х., Джаббаров Ш.Ю., – “Контроль и диагностика цифровых устройств систем передачи данных”, монография, 2019 г. Разрешено публиковать в Ученом совете ТУИТ.
7. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения М.: Педагогика, 1981. – С. 186.
8. Леонтьев А. А. Психология общения. – 2&e изд., испр. и доп. – М.: Смысл, 1997. – С. 365 с. – (Сер. “Психология для студента”, вып. 4).
9. Машбиц, Ефим Израилевич. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е. И. Машбиц. - М. : Педагогика, 1988. – С. 191.
10. Решетова З.А. Психологические основы профессионального обучения. – М.: МГУ, 1985. – С. 208.
11. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Санкт Петербург : Питер, 2000. – 705, [7] с. – (Мастера психологии). – ISBN 5-314- 00016-4.
12. Talyzina N. Die takigeits theorie des lernens als grunglage einer neuen didaktik (Деятельностная теория учения как основа новой дидактики) // Leder Mensch Kann lernen – Perspektiven einer Kulturhistorischen Pedagogik. – Berlin, 2001. – С. 204–221.
13. Шапоринский С.А. Вопросы теории производственного обучения. Москва: Высшая школа, 1981. – С. 1830